

ÉN, MAGAM, ÖNMAGAM

RÁKOSI GYÖRGY

1. Bevezetés*

A modern nyelvtudomány egyik leggyakrabban kutatott területének számít a főnévi csoportok koreferenciaviszonyainak vizsgálata. Az alábbi mondatpár egy, a koreferencia nyelvtani meghatározottságát közvetlen mutató ellentétet reprezentál: egy személyes névmás lehet egy azonos tagmondaton belüli anaforának (hagyományos terminológiával: **visszaható névmás**) az előzménye (1a), fordítva viszont elfogadhatatlan szerkezetet kapunk (1b).

- (1) a. *Én magamat is közéjük számítom.*
b. **Magam engem is közéjük számítom.*

Mindez jól ismert tény. A visszaható névmásnak létezik ugyanakkor a magyarban egy morfológiailag összetettebb és korántsem ritkán használt változata, az *önmaga*.¹ Első pillantásra úgy tűnik, nincs lényegi nyelvtani különbség a *maga* és az *önmaga* közt, hiszen például a fenti mondatpárban az előbbit az utóbbival kicserélve azonos megítélésű és hasonló jelentésűnek tetsző mondatokat kapunk.

- (2) a. *Én önmagamat is közéjük számítom.*
b. **Önmagam engem is közéjük számítom.*

Ebben a tanulmányban azt a kérdést fogom megvizsgálni, hogy vajon valóban egyenértékű-e a két visszaható elem, vagyis egyezik-e a nyelvtani kategóriájuk, és ugyanazon a módon járulnak-e hozzá a mondat jelentéséhez. Számos, az irodalomban eddig javarészt nem tárgyalt adat áttekintése után amellet fogok érvelni, hogy a válasz egyértelműen nemleges. Az *önmaga* elemnek nagyon fontos tulajdonsága az, hogy morfológiailag összetettebb, mint az alap visszaható anafora, a *maga*, és ennek az összetettségnek jelentős nyelvtani következményei vannak.

A cikk felépítése a következő. A **2. részben** röviden áttekintem a visszaható névmási anaforával a magyar nyelv vonatkozásában foglalkozó szakirodalom számunkra releváns megállapításait. A **3. részben** amellet érvelek, hogy az *önmaga* nem tekinthető a szokásos értelemben vett nyomatékosító vagy személyes névmásnak, majd pedig a **4. részben** megmutatom, hogy az *önmaga* és a *maga* eloszlása és használata több fontos tekintetben is eltér. Ezeket az eltéréseket abból vezetem le az **5. részben**, hogy az *önmaga* elemet nem egy

* Köszönettel tartozom Bartos Hubának, Martin Everaertnek, Volker Gastnak, Ekkehard Könignek, a szegedi konferencia résztvevőinek valamint a névtelen lektornak a munkámhoz fűzött megjegyzéseikért, melyeket igyekeztem hasznosítani ennek a cikknek az elkészítése során. Természetesen minden esetleges hibáért engem terhel a felelősség.

¹ Az *önmaga* nem egyedüli a kategóriájában: az *önnönmaga*, a *jómaga*, a *maga-maga* és a *saját maga* szintén az alap visszaható névmásból képzett összetett elemek, de a tulajdonságaik nem mindenben egyeznek meg az *önmaga* tulajdonságaival, és az utolsó kivételével nem számítanak gyakorinak a mai magyar beszélt nyelvben. Ennek a cikknek a tárgya az *önmaga*, és a többi összetett visszaható elemmel itt nem áll módomban foglalkozni.

hagyományos anaforaként, hanem egy alapvetően nem szintaktikai jellegű – és így szigorúan véve nem is a kötéselmélet hatálya alá eső – összeindexelést megkívánó, szerkezetileg a tulajdonnevekkel rokonítható referáló kifejezésként elemzem. Végezetül a **6. rész** a cikk mondanivalójának rövid összefoglalását adja.

2. Az *önmaga* a korábbi szakirodalom tükrében

A Chomsky (1981) által kidolgozott és a kormányzás és kötés elméletének lényegi részét képező, mára klasszikusnak számító kötéselmélet két csoportra osztja a hagyományosan csak **névmások** összefoglaló címkével emlegetett elemeket. A tulajdonképpeni névmások, mint például az *én* vagy az *az*, rendelkezhetnek önálló referenciával, míg az anaforák, mint a *maga* vagy az *egymás*, nem. Eloszlásukat a **kötéselvek** határozzák meg, melyeket most É. Kiss–Szabolcsi (1992: 68) alapján ismertetek.

(3) Kötéselvek

A: Az anaforáknak kötve kell lenniük kormányzó kategóriájukban.

B: A személyes névmásoknak szabadoknak kell lenniük kormányzó kategóriájukban.

C: A referáló kifejezéseknek szabadoknak kell lenniük.

Maga a **kötés** egy azonos referenciális indexet viselő előzmény és egy anaforikus elem közötti hierarchikus függőségi viszony, a **szabadság** pedig ennek hiánya. Számunkra kevésbé fontos most a kormányzó kategória pontos meghatározása: a cikk célkitűzései szempontjából elegendő, ha a tagmondatot azonosítjuk. Emellett eltekintek azokról a kötéselméleti szempontból egyébként közvetlenül releváns problémáktól is, melyeket a magyar nyelv nemkonfigurációs jellege okoz.² Az ebben a cikkben tárgyalandó adatok értékelését közvetlenül nem befolyásolja az érintett összetevőknek a nyílt szintaxisban elfoglalt helye.

A (3) által jellemzett megközelítésben, mely a kötéselméleti adatokkal foglalkozó magyar generatív nyelvészeti irodalomban is meghatározó, az anaforák egy egységes osztályt képeznek. Ennek fényében nem meglepő, de mindenesetre érdekes tény, hogy az A-kötéselv működését reprezentálni hivatott szerkezetekben egyes művekben rendszerszerűen többnyire az *önmaga*, és nem pedig az egyébként az alapvető magyar reflexív anaforának tekinthető *maga* szerepel (lásd az É. Kiss 1987, 1994, 2002; valamint az É. Kiss–Szabolcsi 1992 által hozott példákat). Mindez arra az előfeltevésre épül, hogy az *önmaga*, csakúgy, mint a *maga*, egy rendes anafora, és nincs a kettő közt mondatnialag releváns különbség.

Az 1980-as évek közepétől ugyanakkor egyre nagyobb teret nyert az a felismerés, hogy a Chomsky-féle kötéselméletben (1981) anaforaként kezelt elemek egy része morfológiailag összetett, és ennek a belső szerkezetnek közvetlen hatása van az anaforák szintaxisára. Az angol *each other* 'egymás' kölcsönös névmásról például kimutatták, hogy benne az *each* 'minden' morféma szintaktikailag aktív, és tulajdonképpen kvantorként viselkedik, ami miatt az *each other* olyan szerkezetekben is előfordulhat, ahol a *himself* 'maga' nem (vö. Lebeaux 1983; Heim–Lasnik–May 1991). Ami a visszaható névmásokat illeti, világossá vált többek közt, hogy a *himself*-típusú összetett anaforák eloszlása lényegesen különbözik az elsősorban az újlatin és az egyes germán és szláv nyelvekből ismert *se/sich*-típusú monomorfémikus elemekétől, melyek egyébként szintén reflexiváló funkcióval

² Ezen problémák különböző jellegű megoldásai találhatók É. Kiss (1987, 1994, 2002), É. Kiss–Szabolcsi (1992) és Alberty (1998) műveiben.

bírnak (lásd különösen Reinhart–Reuland 1993; Reuland 2001). Ezen adatok tárgyalásától most eltekintek, mivel a *maga* és az *önmaga* közti különbség jellegében másfajta lesz, mint amelyekről az itt hivatkozott művekben szó esik. Ebből a gyors felülnézetből is jól látható azonban az a tendencia, mely a klasszikus kötéselmélet anaforafelfogásának a finomítására törekszik. Hogy hogyan, arról részletesebben szó lesz az 5. részben. Annyit mindenestre máris leszögezhetünk, hogy mindezek alapján az lenne váratlan, ha a *maga* és az *önmaga* nyelvtanilag egyenértékű volna.

A generatív szakirodalomban ugyanakkor tudomásom szerint egyedül Everaert és Szendrői (2002) jutottak arra a felismerésre, hogy a *maga* és az *önmaga* nyelvtana nem azonos. Ők két fontos különbségre hívják fel a figyelmet. Egyrészt, csak az *önmaga* fordulhat elő alanyi szerepben, a *maga* nem.

(4) *Jánost érdekli *maga/önmaga.*

Másrészt a *maga* sok szempontból a magyar szakirodalomban **igemódosítóknak** nevezett elemekkel rokon. Előfordulhat például olyan idiomatikus szerkezetekben, melyekben komplex predikátumot alkot az igével (5a), és a posztverbális tartományban szeret közvetlenül az igéhez simulva hangsúlytalan pozícióban maradni (5b).

(5) a. *János magába/*önmagába fordult.*
b. *Megmutattam Marinak [?]magát/önmagát.*

Everaert és Szendrői (2002) mindezt azzal magyarázzák, hogy míg a *maga* egy egyszerű NP kategóriájú főnévi csoport (6a), addig az *ön*-morféma (melyet ők az udvarias személyes névmásnak tartanak) egy DP-vé bővíti ki az *önmagát* (6b).

(6) a. [_{NP} [_N *maga*]]
b. [_{DP} [_{D'} [_D *ön*] [_{NP} *maga*]]]

A DP-burok kiépítése mintegy „elfedi” a *maga* egyeztetőjegyeit (φ-jegyek), ami miatt alanyi szerepben egyéb híján egyes szám harmadik személyű egyeztetést mutat az igével.

(7) *Nekem tetszik/*tetszem önmagam.*

A (6)-ban összefoglalt elemzés valóban kielégítő, és a morfológiai különbségeket is felhasználó magyarázatát adja a (4), (5) és (7) alatt szerepeltetett adatoknak. Látni fogjuk azonban, hogy ez az elemzés nem ad kielégítő magyarázatot egyes, a 4. részben tárgyalandó adatokra, és mivel részben helytelen predikciókat is tesz, az 5. részben egy alternatív megoldást fogok ismertetni.

Mielőtt azonban továbbmennénk, röviden tekintsük át a hagyományos leíró nyelvtanoknak a kérdésben képviselt álláspontját, melyet a Keszler szerkesztette *Magyar grammatika* (Keszler 2000: 160–163) alapján ismertetek. Itt azt a megállapítást találjuk, hogy a *maga* „visszaható névmás nyomatékosítása történhet” az *önmaga* „nyomatékosító szóval”, vagyis az utóbbit tekinthetjük az előbbi nyomatékosított formájának. Nem fejtik ki azonban, hogy a **nyomatékosítás** fogalma pontosan mit is takar, másrészt ugyanakkor azt is állítják, hogy a *maga* visszaható névmás homonim a *maga* „nyomatékosító személyes névmással”. Szerintük ez a nyomatékosító elem szerepel a (8a) mondatban, míg a (8b)-ben a visszaható névmás.

- (8) a. *Magad is beláthatod.*
b. *Láttam magamat a tükörben.*

Ezzel analóg módon, a *Magyar grammatika* az *önmagá*-t (alanyi szerepű) személyes névmásnak tekinti a (9a)-ban, de visszaható névmásnak a (9b)-ben.

- (9) a. *Önmagad is beláthatod.*
b. *Láttam önmagamat a tükörben.*

Így tulajdonképpen csak annyi a különbség a két reflexív elem közt, hogy az *önmaga* „visszaható névmás”-ként is nyomatékos (9b), míg a *maga* nem (8b). Közös bennük ugyanakkor, hogy mind a kettő lehet „személyes névmás” is, lásd (8a) és (9a), és ilyenkor mind a kettő egyformán nyomatékosító funkcióval bír.

Ebben az elemzésben tehát két lényegi állítást tesznek az *önmaga* nyelvtani státuszáról: (i) az *önmaga* a *maga* nyomatékos formája, (ii) az *önmaga* lehet személyes névmás is. A következő, sorrendben a harmadik részben először ezt a két állítást igyekszem megcáfolni, majd a 4. részben további, az eddigi irodalomban nem említett különbségeket ismertetek az *önmaga* és a *maga* közt.

3. Az *önmaga* névmási és nyomatékosítói elemzése ellen

3.1. Az *önmaga* nem egyszerűen a *maga* nyomatékosítói alakja

König és Gast (2006) részletes tipológiai áttekintésükben amellest érvelnek, hogy a **nyomatékosítók** (*intensifiers*) egy egyetemesen jól beazonosítható szóosztályt képeznek. Az angolban, csakúgy mint a magyarban, az alap anafora használható nyomatékosítóként is, bár sok nyelvben a két funkcióra két különböző szótári elem áll rendelkezésre. Tekintsünk most meg egy angol példát:

- (10) *Mrs. Dalloway wanted to buy the flowers herself.*
Mrs. Dalloway akarta venni a virágokat maga
'Mrs. Dalloway maga akarta megvenni a virágokat.'

Ebben a mondatban a *herself* 'maga' nem anaforaként, hanem nyomatékosítóként szerepel, hiszen nem vonzati pozícióban van, hanem az alanyi vonzatnak az asszociáltja. Mint olyan, rendesen fókuszhangsúlyt is kap.

König–Gast (2006) összesen négy, nyelvtipológiaiilag motivált nyomatékosító funkciót különböztet meg, melyeket én most közvetlenül a számunkra releváns magyar adatokon szemléltetek. Azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy a *maga* és az *önmaga* mennyire képesek betölteni ezeket a nyomatékosítói funkciókat.

Az első funkciót König és Gast **adnominális használatnak** nevezi. Ilyenkor a nyomatékosító asszociáltjának a jelölését kontrasztba állítjuk egy olyan kontextuálisan beazonosítható individuumhalmazzal, melynek elemei szoros konceptuális kapcsolatban állnak a szóban forgó argumentumnak a jelölétével. A (11a) mondatban Budapest van ilyen módon szembeállítva az agglomerációjával.

- (11) a. *Jobban kedvelem Budapestet, mint (magát) az agglomerációt (magát).*
b. *Jobban kedvelem Budapestet, mint (*önmagát) az agglomerációt (*önmagát).*

- (12) *A virágokat maga/*önmaga az elnök helyezte el az emlékművön.*

Amint a (11b) és a (12) mondatok mutatják, az *önmaga* nem töltheti be ezt a funkciót.

A következő két funkcióra König és Gast **határozói használatként** utalnak. A **határozói-kizáró** használatban a nyomatékosító 'egyedül, magától' jelentésben szerepel. Erre a célra a magyarban általában a *maga* használatos, bár az *önmaga* is elfogadható, különösen, ha jobban el van szakítva az asszociáltjától (13b).

- (13) a. *Mrs. Dalloway maga/önmaga akarta megvenni a virágokat.*
 b. *...de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, maga/önmaga lemondott,...*

A **határozói-bennfoglaló** használatban a nyomatékosító a magyarban az *is* partikulával együtt szerepel. Ilyenkor az *önmaga* csak csökkent mértékben elfogadható, a *maga* viszont teljesen természetes ismét.

- (14) a. *Én magam is/önmagam is köztük voltam.*
 b. *János egyszer maga is/önmaga is vándorárus volt.*

Végezetül, König–Gast (2006) a birtokos jelzői („attributív”) használatot is a nyomatékosító funkciók közé sorolja. Tény, hogy a magyarban általában erős kontextuális támogatottság szükséges ahhoz, hogy akár a *maga*, akár az *önmaga* birtokosi pozícióban lehessen. Ugyanakkor korpuszadatok előzetes vizsgálata alapján úgy tűnik számomra, hogy az *önmaga* ebben a szerepben is jelöltebb, mint a *maga*; vagyis kevésbé gyakran fordul elő, és nem feltétlenül teljesen elfogadható ott, ahol a *maga* igen (15b).

- (15) a. *Belesüppedtünk a(z) magunk/önmagunk sajnálatába.*
 b. *A(z) magunk/önmagunk útját kell járnunk.*

Egyértelmű tehát, hogy a szokásos – vagyis a nyelvtipológiai szempontból releváns – nyomatékosító funkciókat a magyarban nem elsősorban az *önmaga*, hanem a *maga* tölti be. A *maga* mind a négy König–Gast (2006) által felsorolt használatban grammatikus, míg az *önmaga* sokszor vagy egyáltalán nem, vagy csak csökkent mértékben elfogadható. Mindezek alapján aligha tartható fent a *Magyar grammatika* és a hagyományos leíró nyelvtanok azon állítása, hogy az *önmaga* a *maga* nyomatékosítói alakja. Pontosabban, ha valamilyen értelemben nyomatékosabb az *önmaga*, mint a *maga*, akkor az ilyen típusú nyomatékosítás nem azonosítható azzal a különböző nyelvekben megfigyelt nyomatékosítói szerepkörrel, melyről ebben a pontban szó volt. Az 5. részben látni fogjuk, hogy ez a fajta többlet, illetve ennek a többletnek az érzete, voltaképpen csak mellékterméke az *önmaga* egyébként független nyelvtani tulajdonságainak.

3.2. Az *önmaga* nem személyes névmás

A *Magyar grammatika* szerint mind a két itt tárgyalt visszaható elem használható személyes névmásként is, mégpedig akkor, amikor alanyként látszólag egyeztetési viszonyban állnak a ragozott igével. Szemléltetésképpen (16a)-ként megismétlem a korábbi (8a) és (9a) példákat.

- (16) a. *Magad/önmagad is beláthatod.*
 b. *Te is beláthatod.*

Az állítás lényege az, hogy a (16a) és a (16b) mondatok szerkezete teljesen azonos. A *Magyar grammatika* szavaival élve, a két reflexív elem átveszi a személyes névmás szerepét. Vagyis mind a *maga*, mind pedig az *önmaga* lehet személyes névmás.

Ezzel szemben a (16a)-beli adatoknak létezik egy másik, az általánosan elfogadott generatív nyelvtani keretnek elegánsabban megfelelő elemzése: a két reflexív a (16a)-ban valójában nyomatékosítók, melyek egy láthatatlan *pro* alanyhoz vannak csatolva adjunkcióval.³ Csak a lényegre fókuszálva, a következő szerkezet rendelhető (16a)-hoz:

- (17) [[_{NP} *pro*] [_{NP} *magad/önmagad*]] *is beláthatod*.

Itt a rejtett *pro* alany egyezik a ragozott igével. Ha ezt az elemzést fogadjuk el, akkor abból az következik, hogy sem a *maga*, sem pedig az *önmaga* nem lehet valódi személyes névmás. Hogy ez valóban így van, arra legalább a következő két érvet hozhatjuk fel.

Egyrészt jól ismert tény, hogy a visszaható névmások birtokosi helyzetben és személyragozható névutók vonzataként harmadik személyű egyeztetést váltanak ki (18b).

- (18) a. *az én szememben* – *énmellettem*
b. *a(z) magam/önmagam szemében* – *magam/önmagam mellett*

Sőt, a többes számú paradigma világosan mutatja, hogy nem a harmadik személyű névmások, hanem a referáló kifejezések ragozási mintáját követik.

- (19) a. *az ő szemükben* – *őmellettük*
b. *a maguk/önmaguk szemében* – *maguk/önmaguk mellett*
c. *a fiú(k) szemében* – *a fiú(k) mellett*

Ha a két visszaható elem személyes névmás is lehetne, akkor azt várnánk, hogy **a magam szememben* és a **magam mellettem* szerkezetek is grammatikusak, ami viszont nem igaz.

Szintúgy nem magyarázza meg a névmási elemzés azt sem, hogy az *önmaga* kontrasztív topikba helyezése esetén miért használhatjuk rá vonatkozó felidéző névmásként az *az* névmást (20a). Ebben egyébként az *önmaga* megint csak a referáló főnévi csoportokkal rokon (20b).

- (20) a. *Önmagam, (^(?)na azt) viszont én is nagyon tudom sajnálni.*
b. *A barátod, (na azt) viszont én is nagyon tudom sajnálni.*

Az *én* személyes névmás nem állhat együtt ezzel a felidéző névmással, hiszen személyjegyük nem egyezik (21a).

- (21) a. *Engem, (*na azt) viszont senki sem sajnál(*ja).*
b. *Magamat, (*na azt) viszont én is nagyon tudom sajnálni.*

Érdekes módon a *maga* itt látszatra a személyes névmással azonos módon viselkedik. Ennek azonban nem az az oka, hogy a *maga* személyes névmás lenne, hanem az, hogy a felidéző névmást csak saját referenciával rendelkezni tudó elem engedélyezheti. A *maga* ezek szerint, szemben az *önmagával* (20a), nem ilyen elem. Ezzel el is érkeztünk egy a két reflexív közt fennálló nagyon fontos különbséghez. Ahhoz azonban, hogy ennek a különbségnek a lényegét jobban megértsük, tekintsük át, hogy milyen konkrét szerkezetekben különül el egymástól a viselkedésük.

³ A (17)-beli elemzés alapján a (16a) példában az *önmaga* a 3.1-ben tárgyalt határozói-bennfoglaló használatban szerepel, és szemben a korábbi (14) példával, itt teljes mértékben elfogadható. A két szerkezet közt az a különbség, hogy az *önmagá*-nak (16)-ban nincs kiejtett asszociáltja – úgy tűnik, ez a különbség számít.

4. Különbségek a *maga* és az *önmaga* nyelvtanában

4.1. Logofora-e az *önmaga*?

Chomsky kötéselmélete (3) meglehetősen szűkre szabja az anaforák mozgásterét: az előzményük nem lehet egy másik véges tagmondatban, és részben ennek következtében nem is szerepelhetnek véges tagmondatok alanyaként (hiszen akkor – legalábbis ha az alany külső argumentum – a tagmondaton kívül lenne az előzménye). Az is jól ismert tény, hogy egy valódi anafora csak vonzati pozícióban engedélyezett, de szabad határozóként már nem, vagy csak kevésbé elfogadható.⁴ Az olyan anaforaszerű tulajdonságokkal felruházott elemeket, melyek viszont többek közt pont ezekben az esetekben grammatikusak, és melyeknek az engedélyezése rendszerint a diskurzushoz kötött, **logoforáknak** szokás nevezni. Tekintsük át röviden, hogy az általunk vizsgált két reflexív elem, a *maga* és az *önmaga*, hogyan viselkedik ezekben a szerkezetekben. Vagyis: használható-e bármelyik is feltételezett logoforaként?

Amint azt a (4)-es példa kapcsán megjegyeztük, Everaert–Szendrői (2002) arra hívja fel a figyelmet, hogy véges tagmondatok alanyaként csak az *önmaga* elfogadható. Ez olyan, rendszerint pszichológiai predikátumok esetében lehetséges, melyeknek alanyi argumentuma tematikusan legfeljebb annyira prominens, mint az *önmaga* előzményét jelölő argumentum (vö. É. Kiss 2002; Rákosi 2006). Lássunk erre néhány további példát!⁵

- (22) a. *Jánosnak nagyon tetszik *maga/önmaga.*
 b. *Engem nagyon aggaszt *magam/önmagam.*
 c. **Jánosnak segíthetne maga/önmaga.*

A (22a–b)-ben két pszichológiai ige van, ahol az experiens szerepű nem alanyi előzmény tematikusan legalább annyira prominens, mint az *önmaga* által kifejezett vonzat. A *segít* igenek viszont ágensi alanya van, így egyik reflexív sem engedélyezett alanyként (22c).

É. Kiss (1987: 176, 1. láb.) megjegyzi ugyanakkor, hogy ágensi ige alanyaként is lehet grammatikus az *önmaga* abban az esetben, ha fókuszáljuk.

- (23) *Csak *^{??}maga/önmaga szereti Jánost.*

A *maga* viszont ilyenkor sem elfogadható, vagyis a két reflexív elem közt a (22a–b)-ben látott kontraszt fókuszos szerkezetekben sem tűnik el.

Ugyanezt tapasztaljuk akkor is, ha szabad határozói helyzetekben teszteljük a *magát* és az *önmagát*. A (24a)-ban a mondat szerkezetben magasan, de mindenképpen a predikáción kívül eső *szerint* névutó vonzataként, az egy újságcikkből idézett (24b)-ben pedig a passzív melléknévi igeneves szerkezetben az *által* névutó vonzataként szerepelnek.⁶

- (24) a. *János *maga/[?]önmaga szerint tegnap is nagyon jól teljesített.*
 b. „*Aztán rájöttem, ennek a fele se tréfa!*” – *meséli megpróbáltatásait a(z) *maga/önmaga által még ma is kíváncsún tartott Kizsel Tünde.*

⁴ Ez a megszorítás nem következik szigorú értelemben a Chomsky-féle kötéselméletből, viszont szerves része a Reinhart–Reuland (1993) által előterjesztett kötéselméletnek.

⁵ Szemben a (16)-beli példákkal, (22)-ben az ige mindig más híján E/3 alakban áll, vö. különösen (22b). Így ilyenkor nem tehetjük fel azt, hogy az *önmaga* nyomatékosító egy rejtett *pro* alany mellett, hanem valóban ő maga az alany. Az alanyi egyeztetés invarianciájának (más megközelítésben: az egyeztetés hiányának) az okára az 5. alrészben visszatérek.

⁶ A passzív *által*-kifejezések adjunktumi státuszáról lásd például Grimshaw (1990).

A *maga* itt is úgy viselkedik, ahogy azt egy valódi anaforától várjuk, az *önmaga* viszont nem.

Végezetül két olyan szerkezet megvizsgálva, ahol az előzmény a véges tagmondat határán kívül esik, ismét a már ismert különbséget tapasztalhatjuk.

- (25) a. *János attól tart, hogy még *magát⁷önmagát sem választják meg.*
 b. *János úgy gondolja, hogy *maga/önmaga fontosabb, mint bárki más.*

Mindez persze nem jelenti azt, hogy az *önmaga* teljesen szabadon használható tagmondaton belüli előzmény hiányában. Úgy tűnik, akkor a legelfogadhatóbbak az ilyen előfordulások, ha közel esnek az előzményt tartalmazó tagmondat határához, és ha az *önmagá*-t tartalmazó tagmondat interpretációja az előzmény jelölétének nézőpontjához kötött.⁷ Lényeges azonban, hogy a *maga* használata még ezen feltételek teljesülése esetén sem grammatikus.

Egyértelmű tehát, hogy az *önmaga* eloszlása kevésbé megszorított, mint a *magá*-é. Olyan helyeken is viszonylag könnyen előfordulhat, ahol valódi anaforikus függőségek nem engedélyezettek. Ezen a ponton tehát joggal gondolhatnánk, hogy a két reflexív elem közti különbség egyszerűen megragadható azzal, ha – valamilyen indokkal – csak az *önmagá*-nak engedünk meg logoforikus használatokat. Vannak azonban az *önmagá*-nak olyan tulajdonságai is, melyek azt sugallják, hogy itt nem pusztán a megszokott logoforikusságról van szó. A következő pontban ezeket a tulajdonságokat tekintem át.

4.2. Az *önmaga* és a tulajdonnevek

A neveknek, közelebből is a tulajdonneveknek, van három olyan mondattani tulajdonsága, melyek az *önmagá*-t is jellemzik. A (26)-beli mondatok ezeket a tulajdonságokat reprezentálják a *Péter* tulajdonnéven: (i) vehetnek fel jelzőket (26a), (ii) állhatnak állítmányi szerepben (26b), és (iii) birtokosként összeférnek a birtokos szerkezet egészére vonatkozó határozott névelővel azokban a nyelvjárásokban is (elsősorban Kelet-Magyarországon, vö. Szabolcsi–Laczkó 1992), ahol egyébként a tulajdonnevek nem névelőzhetők (26c).

- (26) a. *Én még ismertem a Kádár-kori Pétert.*
 b. *Te Péter vagy.*
 c. *Én vagyok (a) Péter barátja.*

⁷ A cikk névtelen lektora megjegyzi, hogy az *önmaga* csak a relativizált lokalitás szerint meghatározott tartományon belül kereshet előzményt. Ennek következtében az *önmaga* és az előzménye közzé nem ékelődhet be egy alany (ALANY), s így például az alábbi, a lektortól származó példában, a mellékmondat tárgyakként szereplő *önmagá*-nak nem lehet az előzménye a főmondat alanya:

(i) *Laci_i azt hitte, hogy Mari_j szereti önmagát_{j/mi} / önmagát_{j/mi} szereti.*

Kérdés, hogy hogyan elemezzük ennek fényében a fenti (25a)-ban található konfigurációt. Kétségtelen, hogy a (25a) példában nem interveniál egy **kiejtett** alany a mellékmondatban tárgyként szereplő *önmaga* és a főmondati előzménye között, az azonban egyáltalán nem egyértelmű, hogy a relativizált lokalitást illetően *önmagában* ez megmentheti a szerkezetet.

Tény, hogy az *önmaga* előzménye nem egy teljes mértékben tetszőlegesen kiválasztható összetevő. Mindenesetre úgy tűnik számomra, hogy az előzmény keresése és engedélyeztetése az *önmaga* esetében nem egy szigorúan nyelvtani algoritmus alapján történik, hanem diskurzustényezők is fontos szerepet játszanak e folyamat során.

Ha a neveket merev jelölőknek tekintjük, akkor a *Péter* kifejezés valódi tulajdonnévi státusza kétséges lehet a (26b)-ben, és különösen a (26a)-ban. A mondattani szakirodalomban sokkal elterjedtebb azonban a tulajdonneveket rejtett leírásokként kezelő fregi megközelítésre építeni (vö. Longobardi 1994; Borer 2005), amit most különösebb érvelés nélkül én is követni fogok. Egy ilyen elemzésben a *Péter* kifejezés mind a három fenti mondatban tekinthető tulajdonnévnek.

Az *önmaga* ezekben a szerkezetekben élesen elkülönül a *magá*-tól. Amint azt a (27)-beli két mondat mutatja, csak az *önmaga* vehet fel jelzőket.

- (27) a. *Nem csak ellenfeleimtől, de tavalyi *magától/önmagától is messze került a játékos.*
 b. *Nem biztos, hogy most bizalmat szavazna egykori *magának/önmagának.*

Állítmányként mind a kettő előfordulhat, de a *maga* csak az idiomatikus 'egyedül' értelemben, míg az *önmaga* ilyen esetekben kétértelmű.

- (28) a. *Újra önmagam vagyok.*
 (i) 'Újra az vagyok, aki valójában vagyok.'
 (ii) 'Újra egyedül vagyok.'
 b. *Újra magam vagyok.*
 (i) *'Újra az vagyok, aki valójában vagyok.'
 (ii) 'Újra egyedül vagyok.'

A számunkra releváns olvasat, melyben az *önmaga* a valódi, nem idiomatikus jelentésében vesz részt, nem elérhető a *maga* esetében. Ebben a jelentésben a mondat egyfajta azonosági állítást fejez ki: (28a)-ban a beszélő azt állítja, hogy ismét azonos a valódinak tekintett énjével (és nem törekszik azt elnyomni próbálva cselekedni). Valódi, termékeny állítmányi használata tehát csak az *önmagá*-nak van.

Végezetül érdekes megjegyezni, hogy bár mind a két reflexív elem szolgálhat birtokosként, csak az *önmaga* fordulhat elő a határozott névelő nélkül.

- (29) a. *Ő már (az) önmaga eltartására is képtelen.*
 b. *Ő már *(a) maga eltartására is képtelen.*
 (30) a. *Én (az) önmagam akaratából léptem ki.*
 b. *Én *(a) magam akaratából léptem ki.*

Ebben az *önmaga* ismét csak a tulajdonnévi mintát követi, vö. (26c).⁸

⁸ A cikk névtelen lektora megjegyzi, hogy az itt tárgyalt kontraszt még élesebb a budapesti köznyelvben, ahol a személynevek névelőzhetők, és ha birtokosként szerepelnek, akkor a birtokos szerkezetet bevezető névelő nem a szerkezet egészéhez, hanem közvetlen magához a személynévi birtokoshoz kapcsolódik (i). Egyéb tulajdonnevek, mint a városnevek, nem névelőzhetők a budapesti köznyelvben sem, és így a birtokos szerkezetben sem jelenik meg a névelő (ii). Ebben a nyelvváltozatban az *önmaga* a nem névelőzhető tulajdonnevekhez hasonlóan viselkedik és nem engedélyezi a névelőt maga előtt még birtokosként sem (iii).

(i) *a Laci* – *a Laci kutyája*
 (ii) *(*a) Pécs* – *(*a) Pécs főtere*
 (iii) *(*az) önmaga* – *(*az) önmaga akaratából*

Bár ezt a párhuzamosságot tekinthetnénk akár pusztán véletlennek is, sokkal többet ígérhet az, ha komolyan vesszük. Fogadjuk el, hogy az *önmaga* mind jelentésében, mind szintaktikai viselkedésében bizonyos hasonlóságokat mutat a tulajdonnevekkel. Tömören összegezve mindez azt jelenti, hogy az *önmaga* bizonyos értelemben egy referenciális elem, nem pedig egy valódi, saját jogán referálni képtelen anafora, mint amilyen a *maga* is. Ha ez így van, akkor az magyarázza azt is, miért bizonyult az *önmaga* sokkal szabadabbnak a 4.1.-ben, mint a *maga*.

Nézzük most meg azt, hogy milyen további érvek szólnak emellett a megközelítés mellett, és hogy hogyan hajtható egy ilyen szellemben felépített elemzés végre.

5. A *maga* és az *önmaga* nyelvtana

5.1. A *maga*, mint birtokos szerkezet

Ismert, hogy történetileg a *maga* anafora egy birtokos szerkezetre vezethető vissza.⁹ A generatív nyelvészeti irodalomban den Dikken és mtsai (2001: 148) felvetik, hogy ez a szerkezet még mindig aktív szintaktikailag; tőlük függetlenül pedig Everaert és Szendrői (2002) dolgoz ki egy ilyen elemzést az Anagnostopoulou–Everaert (1999) által a birtokos szerkezetű reflexívek kezelésére tett javaslatra támaszkodva.

Anagnostopoulou és Everaert (1999) szerint a görög *o eaftos tu 'maga'* – szó szerint 'az ő énje' – visszaható anafora egy szintaktikailag áttetsző birtokos szerkezettel bír. Ennek következtében a mondatba történő beillesztéskor az anafora előzménye tulajdonképpen nem az egész anaforával, hanem csak magával a „birtokos”-sal van összeindexálva, mint az alábbi mondatban is (31a).

- (31) a. [*O eaftos_i tu_k*]_i *aresi tu Petru_k* (görög)
[az énje neki] tetszik Péternek
'Önmaga tetszik Péternek.'

- b. [*O t_i tu_k*]_k *eaftos_i-aresi tu Petru_k*

Az anafora főnévi magja, *eaftos*, egy defektív elem, mely szerintük a fedett szintaxisban az igébe inkorporálódik, és így egy komplex predikátum jön létre, ahogyan azt (31b) mutatja. Az összetett visszaható anaforából való exkorporálódás eredményeképpen pedig a birtokos (*tu*) státusza megváltozik, és az előzmény (a részeshatározós *experiens*) társargumentumává válik. Ezzel párhuzamosan a birtokos referenciális indexe felszivárog az alanyi főnévi csoportra, így az előzmény és az anafora összeindexálódnak.

Ennek az elemzésnek van egy mélyebb, Reinhart–Reuland (1993) kötéselméletére építő motivációja. Reinhart és Reuland szerint a reflexiválás, mint szemantikai művelet, valójában egy reflexív lambda-predikátumot, és nem egy egyszerű koreferenciaviszonyt hoz létre.¹⁰ A (31a) mondat egyszerűsített szemantikai szerkezete ez alapján a (32).

⁹ A Zaicz (2006) szerkesztette *Etimológiai szótár* szerint a *mag* fő jelentése eredetileg 'test' lehetett, tehát a *magam* eredetileg egy 'testem' jelentéssel bíró birtokos szerkezet volt, ami aztán fokozatosan grammatikalizálódott. Egy ilyen történeti folyamat nyelvtipológiaiailag jól igazolható, vö. a (31)-es görög példa a szövegben.

¹⁰ Maga a koreferencia egy az anaforikus kötéseknel gyengébb viszony, ami adott esetben akár két referáló főnévi csoport közt is fennállhat, vö. Reinhart (1983). A klasszikus kötéselméletben (lásd 2. alrész) ez a tény nem kapott hangsúlyt.

(32) Péter $\lambda x(x \text{ tetszik } x)$

Vagyis (31a) jelentése a 'Péternek van egy olyan tulajdonsága, hogy tetszik magának' parafrázissal írható körül. Az Anagnostopoulou–Everaert (1999) által feltett fedett szintaxisbeli inkorporáció (31b) pedig közvetlenül a reflexív predikátumot létrehozó szintaktikai műveletnek tekinthető.

Everaert és Szendrői (2002) lényegében ezt az elemzést terjesztik ki a magyarra, ebből a szempontból nem téve különbséget a *maga* és az *önmaga* között. A (33) az ő példájuk.

- (33) a. *János_k lelőtte [(ön)-mag_i-át_k]_i.*
 b. *János_k mag_i-lelőtte [(ön-) t_i -át_k]_k.*

Csakúgy, mint az előbbi görög esetben, itt is megtörténik a „birtok” inkorporációja, és ezáltal jön létre a reflexív predikátum.¹¹ Mindennek az alapja tehát az a feltevés, hogy a *maga* (és egyúttal az *önmaga* is) áttetsző birtokos szerkezettel bírnak.

Amint azonban azt a 2. részben már láttuk, Everaert és Szendrői (2002) emellett még azt is felteszik, hogy a *maga* és az *önmaga* kategoriális státusza nem azonos. Szerintük a *maga* egy NP-nél nem nagyobb összetevő, ami magyarázza az igemódosítókhoz sok tekintetben hasonló viselkedését (lásd 2. rész). Ha azonban a *maga* valóban NP lenne, akkor nehezen lehetne magyarázni, hogy tárgyként miért tárgyas ragozást vált ki.¹²

- (34) a. *János lelőtte/*lelőtt magát.*
 b. *Én nem lövöm/*lövök le magam.*

Az általánosan elfogadott nézet szerint ugyanis a tárgyas ragozás engedélyezéséhez a tárgy DP szintjének a kiépítése elengedhetetlen (vö. Bartos 1999; É. Kiss 2000). Ergo, ha a *maga* tárgyas ragozást követel meg, akkor nem lehet NP.¹³

Mindezek miatt a *magá*-t egy DP kategóriájú birtokos szerkezetnek tekintem. Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy egy erősen grammatikalizálódott alakról van szó, szemben például a görög *o eaftos tu*-val, melynek birtokosi szerkezete még áttetsző és bizonyos mértékig módosítható is (Anagnostopoulou–Everaert 1999).

¹¹ Ez a lépés a magyarban is a fedett szintaxisban megy végbe. Az egyeztetési folyamatok, mint például a birtok és a birtokos közötti egyeztetés még a *mag* tö inkorporációját és az azzal együtt járó indexfelszivárgást (33b) megelőzően megtörténnek. Ezért van az, hogy a *maga* paradigmájának mindegyik eleme birtokosként harmadik személyű egyeztetést vált ki a birtokon, lásd a 3.2. alrészlet.

¹² (34b) mellesleg egy újabb érvet jelent a két itt tárgyalt reflexív személyes névmásként való elemzése ellen (lásd 3.2.). Ha a *magam* és az *önmagam* nyelvtanilag lehet ekvivalens az *engem*-mel, akkor nehéz megmagyarázni, hogy miért tárgyas ragozású az ige az előbbi kettő tárgyi használata esetén, szemben az utóbbival, mely alanyi ragozást vált ki.

(i) *János *lelőtte/lelőtt engem.*

¹³ Érdemes azért megjegyezni, hogy a *maga* default alakként előfordulhat egyértelműen lexikai (vagyis szintaktikailag aktív szerkezettel nem rendelkező) összetételekben is, mint az alábbi két példában.

(i) a. *Én magatehetetlen/*magamtehetetlen vagyok.*
 b. *Én magabiztos/*magambiztos vagyok.*

Ilyen adatokat Everaert és Szendrői (2002) nem említene, de pontosan ezek az esetek azok, amikor biztosan nem DP-ként szerepel a *maga*.

Mindez jól látszik a történetileg rokon *mag* főnévvel való összevetésben. A főnévi *mag* a birtokos szerkezetben rendszeresen valamilyen testes névelővel fordul elő (35a), szemben a visszaható anaforával, mely nem engedélyezi névelő kitételét (35b).¹⁴

- (35) a. *Temesd el a magodat időben, nehogy megtalálja az ellenség!*
 b. *Temesd el (*a) magadat időben, nehogy észrevegyen az ellenség!*

Az is jól látható, hogy az anafora már nem a termékeny morfofonológiai mintát követi (*magod de magad*).

Az egyszerűség kedvéért tegyük fel, hogy a *maga* grammatikalizálódottságának fokát megragadhatjuk azzal, ha feltesszük, hogy a termékeny birtokos szerkezettől eltérően ebben az esetben a birtokos nem lehet egy testes összetevő, csak *pro*. Így a következő egyszerűsített szerkezetet rendelhetjük a visszaható anaforához:¹⁵

- (36) [DP [*pro*]_k [NP *mag*_i-*a*_k]]_i

Ez az szerkezet nem mond ellent az előbb bemutatott inkorporációs elemzésnek (33), és ez számunkra elég is. Fontos viszont hangsúlyozni, hogy mind a *maga*, mind pedig az *önmaga* DP kategóriájú összetevők, így a köztük a 4. részben ismertetett különbségeket valamilyen ettől független tulajdonságból kell levezetnünk.

5.2. Az *önmaga* nyelvtana

Everaert–Szendrői (2002) szerint az *önmaga* a birtokos szerkezetű *maga* anaforából és az *ön* udvarias névmásból, mint birtokosból képzett összetett alak. A korábbi (6b)-t most (37)-ként megismételve látható, hogy az általuk javasolt szerkezetben ez a szerintük névmási elem a DP fejezicéjét foglalja el.

- (37) [DP[_D[_D *ön*] [NP *maga*]]]

Ha azonban az *önmaga* valóban az *ön maga* birtokos szerkezettel lehetne közvetlenül rokonítható, akkor nehezen lehetne magyarázatot találni a teljes ragozási sort lefedő paradigmájára. Hiszen az *ön* udvarias névmás birtokosként mindig harmadik személyű egyeztetés követel meg, és ebből a szempontból váratlannak számítanak az *önmagam*, *önmagad* stb. alakok. Másrészt ismeretes, hogy az *ön* névmási használata nyelvújítás kori lelemény; az *önmaga* visszaható alak létezése viszont már a középkorból is adatolható (lásd Zaicz szerk. 2006).

Sokkal valószínűbb tehát, hogy a szóban forgó morféma a Kenesei (2000) által *félszók*-nak nevezett képzőszerű prefixumok közé tartozik, és nem az udvarias névmás.¹⁶ Ennek a prefixumnak nagyjából három használati mintája létezik. Egyrészt reflexiválhatja a szótőben található igét, mint az *önámítás*, *önbálványozás*, *önbeteljesítő*, *önacsonkítás*, *öndicséret* vagy az *önellátás* szavak esetében. Másrészt használható egy olyan elemként is, mely a szótő által jelölt eseményben tagadja egy külső okozó meglétét (vö. *magától*). Ilyen

¹⁴ Létezik ugyan a nyomatékosítóként használatos *egymaga* alak is, de ebben az *egy* morféma, hangsúlyos lévén, számnév, és nem pedig a határozatlan névelő.

¹⁵ Itt most eltekintek a főnévi csoport belső szerkezetének részletesebb megjelenítésétől. Bartos (1999) és É. Kiss (2000) részletesen foglalkoznak a magyar főnévi csoport felépítésével.

¹⁶ A félszók olyan morfémák, melyek ugyan önálló szóként nem szerepelhetnek, de mellérendelő szerkezetekben előfordulhatnak, vö. *ön- és közveszélyes*.

például az *önelhatározás*, *öníró*, *önjáró*, *önműködő*, *öntapadó* vagy az *öntevékeny* szó. Harmadrészt pedig az *ön* prefixum működhet egy, a *saját* melléknévhez nagyon hasonló jelentésű képzőszerű elemként is, amire példa az *önakarat*, *önkezűleg* vagy az *önsúly*.

Ez az utóbbi használat az, amit az *önmaga* esetében is megfigyelhetünk. Vagyis azt állítom, hogy az *önmaga* nyelvtanának jobb megértéséhez nem a (38a)-ban, hanem a (38b)-ben aláhúzott kifejezést kell kiindulási pontnak tekintenünk.

- (38) a. *Kedves uram, mit számít az ön akarata?*
 b. *Kedves uram, magának bámulatos az önakarata.*

Az *ön*-prefixálásnak két számunkra fontos nyelvtani tulajdonsága van. Egyrészt, ez egy lexikai folyamat, amit az is mutat, hogy csak részlegesen termékeny: létezik például *önakarat* vagy *önimádat*, de nem létező (bár nyelvtanilag lehetséges) szó az *önszándék* vagy az *önszeretet*.

Másrészt, az *ön*-prefixálás egyfajta kiterjesztett értelemben vett reflexiválási folyamat, különösen ha az alábbihoz hasonló minimálpárokból indulunk ki.

- (39) a. *János gyilkosságot követett el.*
 b. *János öngyilkosságot követett el.*

A (39b)-t csak úgy érthetjük, hogy János magát ölte meg, míg a (39a) mondat esetén éppen ez az olvasat nem tűnik elérhetőnek. Azonban jobban megvizsgálva az adatokat, nem tűnik úgy, hogy ezt a folyamatot a kötéselmélet hatókörébe kellene utalnunk. Sokszor egy *ön*-prefixált alaknak nincs is nyelvtanilag kifejezett előzménye (az **előzmény** kifejezést itt most pusztán leíró fogalomként használva), mint az alábbi (40)-ben.

- (40) a. *Az önámítás rossz dolog.*
 b. *A törvény szerint mindig az önsúly után kell az adót megfizetni.*

Másrészt az előzmény lehet nemlokális is, ami nem engedélyezett a valódi anaforikus függőségek esetén. A következő két mondatban például a mellékmondati *öncsonkítás* illetve *öndicséret* legvalószínűbb „előzménye” mind a két esetben a főmondatban lévő *János*.

- (41) a. *János abban reménykedett, hogy az ápolók nem veszik majd észre az öncsonkítási kísérletet.*
 b. *János sokáig nem vette észre, hogy a gyerekek megcsömörlöttek a sok öndicsérettől.*

Bár a teljes képhez (39) is hozzátartozik, annyit leszögezhetünk, hogy az *ön*-prefixálás nem egy szigorúan nyelvtani algoritmus alapján értelmezett folyamat. Egyértelmű, hogy nem egy valódi anaforikus függőségi viszonyról van szó.¹⁷

Nézzük meg tehát ezek után, hogy mit nyerhetünk azzal, ha az *önmaga*-t nem egy valódi anaforaként, hanem a *maga* anafora és az *ön* félszó lexikai összetételeként elemezzük. Először is, érthetővé válik az a 4.1.-ben tett megfigyelés, miszerint az *önmaga* olyan helyzetekben is előfordulhat, ahol egy valódi anafora, mint a *maga*, nem grammatikus. Az ott tárgyalt mondatok valójában az *ön*-prefixálás viszonylagos szabadságát reprezentáló

¹⁷ De lásd például Williams (1987) elemzését, ami hasonló jellegű adatok egy lehetséges kötéselméleti elemzést ismerteti.

(40–41)-es példákkal rokon szerkezetek, és ha nem is tudjuk itt ennek a kvázi-reflexiválási folyamatnak a pontos elemzését nyújtani, a két adatsor párhuzamossága kétségtelen.

Másrészt ebben az alternatív megközelítésben könnyebben megragadhatjuk az *önmaga* reflexív elemnek a 4.2.-ben áttekintett, a tulajdonnevekkel rokonítható tulajdonságait is. Tekintsük át most lépésről lépésre, hogyan épül fel ez az elemzés.

Mivel az *ön*-prefixálás egy lexikai folyamat, az *önmaga* csak morfológiai, de nem szintaktikailag komplex. Vagyis az *önmaga* valójában egy összetett szó, és egy N kategóriájú elemként kerül beillesztésre a mondat szerkezetbe. Ennek egyik következménye, hogy – szemben Everaert–Szendrői (2002) (33) elemzésével – a *mag* tö nem emelhető ki belőle, és így nem jön létre egy reflexivált predikátum. Másrészt az *önmaga* nem is épít fel egy szintaktikailag aktív birtokos szerkezetet. De akkor mitől lesznek DP-i tulajdonságai, miként azt az általa tárgy funkcióban kötelezően kiváltott tárgyi egyeztetés is bizonyítja?

Ezen a ponton érdemes támaszkodnunk az *önmaga* és a tulajdonnevek közt megfigyelt hasonlóságokra. Tegyük fel, hogy az *önmaga* szintaktikailag (és mint látni fogjuk, részben jelentésében is) egyfajta tulajdonnévként is kezelhető. Ha igen, akkor Longobardi (1994) elemzését követve mondhatjuk, hogy az *önmaga*, csakúgy mint a *János* tulajdonnév a (42a)-ban, egyszerre két pozícióban is aktív: a lexikai N fejben és a funkcionális D fejben.

- (42) a. $[_{DP}[_{D'}[_{D} \text{ János}]] [_{NP}[_{N} \text{ János}]]]$
 b. $[_{DP}[_{D'}[_{D} \text{ önmaga}]] [_{NP}[_{N} \text{ önmaga}]]]$

Longobardi ezt a viszonyt fejmozgatásként kezeli, és amellet érvel, hogy ez a művelet mindig kötelező, ha egyébként más nem engedélyezné a DP-burok kiépítését. Ha azonban jelen van például egy határozott névelő, akkor nincs szükség mozgatásra, és tulajdonnév csak egy példányban szerepel a szerkezetben (43a).

- (43) a. $[_{DP}[_{D'}[_{D} a] [_{NP}[_{N} \text{ János}]]]]$
 b. $[_{DP}[_{D'}[_{D} a] [_{NP} \text{ korábbi} [_{N} \text{ önmaga}]]]]]$

Ugyanez a szerkezet előfordulhat az *önmaga* esetében is, bár az *önmaga* a névelőt csak egy módosító jelenlétében tűri meg (43b).

Ezek szerint tehát a szintaxis nem módosíthatja az *önmaga* belső szerkezetét, és így a (33b)-ben bemutatott indexfelszivárgás sem mehet végbe. Tételezzük fel tehát, hogy az *önmaga*-ra a következő, nem megváltoztatható indexálási viszonyok jellemzőek.

- (44) $[_{N} \text{ ön}_k\text{-mag}_i\text{-a}_k]_i$

Az *önmaga* anaforikus jellegét az *ön* prefixum és a birtokos személyragozás által közösen viselt *k* index adja meg, mely értékében megegyezik a nem feltétlenül lokális vagy bizonyos esetekben akár nyelviileg ki sem fejezett előzményt referenciálisan beazonosító indexszel. Vagyis itt valóban koreferenciáról, és nem a Reinhart–Reuland (1993) szerinti predikátum-reflexiválásról van szó. Kifelé ugyanakkor, a szótó birtokos szerkezeti eredetének megfelelően, az *önmaga* egy másik referenciális indexet visel. Kérdéses persze, hogy mi legitimálja belső indexek használatát egy alapvetően lexikainak tekintett egység esetében. Itt ismét arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az *önmaga* viselkedése analóg az *ön* prefixumot viselő főnevek, mint például az *önakarata* főnév viselkedésével. Mivel ez utóbbi eset függetlenül létezik, mindenképpen szükség van egy mechanizmusra, mely az

önakarata és társai referenciális tulajdonságait szabályozza. Így ugyanennek a mechanizmusnak az alkalmazása az *önmaga* elemzésére nem csökkenti a nyelvtan megszorítottságát – magának a jelenségnek a pontos leírásával azonban itt adós maradok.¹⁸

Lényeges eleme az itt előterjesztett elemzésnek, hogy az *önmaga* technikailag egy referenciális elem, nem pedig egy anafora, még akkor sem, ha a legtöbb esetben a (44)-ben használt két index ugyanarra az individuumra vonatkozik. Viszont pontosan azért, mert az *önmaga* referenciális tulajdonságait meghatározó külső index (*i*) nem azonos az előzmény indexével (*k*), elvileg elképzelhető, hogy az *önmaga* és az előzménye nem koreferensek, legalábbis nem a szigorú értelemben. Valahogy úgy, ahogy a *János teste* birtokos szerkezet egészének a jelölete szorosan kapcsolódik magának a birtokosnak, *János*-nak a jelölétéhez, bár nem azonos vele.¹⁹ Ha ez igaz, akkor létezniük kell olyan kontextusoknak, melyekben az *önmaga* elfogadható, a predikátumot viszont mindig reflexiváló *maga* azonban nem.

És ilyen kontextusok léteznek is: ha egy individuumnak olyan reprezentációját hozzuk létre, melynek saját, fizikai valósága van, és mint ilyen, a saját jogán létező entitás, akkor ennek a reprezentációnak a kifejezésére az *önmaga* természetesen használható, a *maga* viszont nem. Itt most két ilyen esetet mutatok be. Az első a Jackendoff (1991) által bevezetett ún. Mme Tussaud kontextust reprezentálja (lásd még Jackendoff–Culicover 2005; Reuland 2001). Tegyük fel, hogy Ringo Starr meglátogatja Mme Tussaud londoni panoptikumát, ahol a Beatles tagjaként a saját viaszszobra is ki van állítva. Ilyenkor a (45a) mondat (legalább) kétértelmű lehet.

(45) a. *Ringo belépett a panoptikumba és a tükörben megpillantotta önmagát.*

(i) 'Ringo megpillantotta saját tükörképét.'

(ii) 'Ringo megpillantotta a viaszszobrának a tükörképét.'

b. *Ringo belépett a panoptikumba és a tükörben megpillantotta magát.*

(i) 'Ringo megpillantotta saját tükörképét.'

(ii) ??'Ringo megpillantotta a viaszszobrának a tükörképét.'

Ezzel szemben a (45b)-mondatnak, melyben a valódi reflexív anafora szerepel, a legtöbb beszélő számára csak egy olvasata van, és ez a mondat nem, vagy csak kevésbé elfogadhatóan jelentheti azt, hogy Ringo nem saját magát, hanem a viaszszobrát látta meg a tükörben. A (ii)-jelzetű olvasat érdekes tehát a számunkra, ilyenkor ugyanis nem áll fent teljes referenciális azonosság az előzmény és a reflexív elem jelölete között.

¹⁸ Egy további problémát jelent az tény, hogy az *önakarata* nyilvánvalóan nem egy pusztán lexikai elem (N), hiszen a birtokos morfológia jelenléte már megköveteli egy bizonyos szintű szintaktikai szerkezet kiépítését. A szövegben említett analógia tehát akkor lenne teljes, ha az *önmaga* is egy birtokos szerkezetet projektálna (hasonlóan a *magá-hoz*), melynek lexikális feje a feltételezett *önmag* főnév lenne. Ez azonban ellentmond a (42)–(43)-ban ismertetett elemzésnek, melyben az *önmaga* egy egyszerű főnévként kerül beillesztésre. Következésképpen a jelen elemzés megköveteli, hogy az *önmagam*, *önmagad* stb. alakokat kivételesen rögzült morfológiailag összetett lexikai tételekként egyenként vegyük fel a szótárba.

¹⁹ Éppen emiatt nem véletlen, hogy sok nyelvben a visszaható névmás egy testrésze vagy magára a testre utaló birtokos szerkezetből jött létre történetileg. Reuland (2001) részletesen tárgyalja mindennek a nyelvtani következményeit.

A másik példa legyen most egy tudományos-fantasztikus kontextus. Képzeljük el, hogy lehetséges az időutazás, és a felnőtt Ringo visszautazik az időben abba a liverpooli osztályba, ahol saját maga ül az első padban tízéves gyerekként. Így ugyanabban az időpontban egyszerre két Ringo van jelen a teremben: a gyermek és a felnőtt. Ha azt akarjuk leírni, hogy mi történik a felnőtt Ringóval a terembe lépéskor, akkor a legtöbb beszélő csak az *önmagá*-t tartalmazó (46a) mondatot tartja elfogadhatónak.

- (46) a. *Ringo hirtelen megpillantotta önmagát az első padban.*
 b. *Ringo hirtelen megpillantotta magát az első padban.*

A (46b)-t inkább akkor használnánk, ha valódi, független jelöléssel nem rendelkező reprezentációt hozunk létre. Például, ha Ringo egy róla szóló filmet néz, és a filmben szereplőként pillantja meg magát. Ez utóbbi esetben a való világban egy Ringo nevű individuum létezik, az időutazás esetén viszont az időutazás világában egyszerre két Ringo is jelen van ugyanabban a jelenetben.

Mindennek fényében érthetőbbé válik az is, miért van az *önmaga* és a tulajdonnevek közt mondattani hasonlóság (4.2.). Az *önmagá*-t ugyanis tekinthetjük egyfajta névnek, melynek az alapvető szerepe nem az, hogy egy predikátum két argumentumának jelölését azonosítsa – ezt teszi egy rendes anafora, mint amilyen a *maga* is. Az *önmaga* feladata az, hogy mintegy névként funkcionálva önálló aktussá tegye az előzményére való utalást, aminek következtében a saját jelentése egy bizonyos határig tulajdonképpen el is különülhet az előzménye jelentésétől.

Visszatérve tehát a cikk bevezetőjében feltett kérdésre, és felvértelve a (45)–(46)-ben látott adatokból leszűrhető tanulságokkal, kijelenthetjük, hogy a *maga* és az *önmaga* közti választás nem egyszerű stílusbeli döntés, hanem egy, a mondat szerkezetét, és akár az igazságfeltételeit is megváltoztató lényegi átalakítás. Vagyis a két elem nyelvtanilag nem egyenrangú, és nem egyformán járul hozzá a mondat jelentéséhez. Ennek további illusztrálására álljon itt most néhány újságnyelvi korpuszból gyűjtött példa,²⁰ melyekben véleményem szerint sokkal jelöltebb és kevésbé elfogadható lenne a *maga* használata az egyébként a szerzők által használt *önmaga* helyett.

- (47) a. *Ma az ortodox jobboldali Orbán szemével nézi önmagát.*
 b. *A Zalaegerszegnek lesznek még jó eredményei itthon, ám egy-egy meglepetésszerű győzelem, netalántán a bajnoki mezőny közepén elfoglalt hely nem takarthatja el, hogy a csapat egy éven át volt csapat. Most húsz-huszonöt ember, akik egyelőre nem találják önmagukat.*
 c. *Hogyan gondolkodnak a kuvaitiak önmagukról?*
 d. *„Szeretek aludni, de az igazi hobbim a munkám. No, és imádok dumálni” – vezet be önmagába a még hajadon műsorvezető, ...*
 e. *A kancellária és a Mol tegnapi bejelentése alapján az olajtársaság tíz százalékot megvásárolhat az ÁPV Rt. kezében lévő 11,7 százalékos Mol-pakettből. A megállapodás szerint az olajtársaság választhat: vagy decemberben vesz 3 százalékot „önmagából”, ...*

²⁰ A mondatokat az *Élet és Irodalom*, a *Heti Világgazdaság*, az *Index*, a *Magyar Narancs* és a *Népszabadság* 2001–2005 közötti számaiban megjelent cikkekből válogattam össze.

- f. *Ellentmond önmagának*: az előző kérdés szerint későn reagáltam, most pedig a konkrét segítségnyújtást kéri rajtam számon.
- g. *2001 végén, egyelőre úgy tűnik, a történelem ismétli önmagát*.
- h. *Itt egy pillanatra félbeszakítja önmagát*: ...

Ami ezekben a mondatokban közös, az az, hogy a predikátum által jelölt eseményben valamilyen módon elkülönül egymástól az *önmaga* és előzménye jelölete még akkor is, ha tudjuk, hogy *de facto* egybeesnek. Ha például *önmagunkat nézzük* (47a), akkor úgy festjük le ezt az eseményt, mintha saját testünkől kilépve, mintegy kívülről néznénk azt az individuumot, aki valójában vagyunk. *Mutatis mutandis*, hasonló megfontolások igazak a többi mondatra is: az *önmaga* használatával az esemény leírásának egy olyan intenzionális szintje vezetődik be, melyen belül két önállóan létezőnek ábrázolt, bár egymással szoros kapcsolatban álló, és rendesen a való világban egybe is eső individuumra való utalás lehetősége teremthető meg. Ez az, amire a *maga*, valódi anafora lévén, nem képes.

6. Összefoglalás

Ebben a cikkben amellel érveltem, hogy a *maga* és az *önmaga* egymással nyelvtanilag nem egyenrangú kifejezések, és nem is ugyanazt a visszaható viszonyt kódolják. Míg a *maga* egy valódi, a kötéselmélet hatálya alá eső anafora, az *önmaga* egy bizonyos tulajdonságaiban inkább a nevekre hasonlító, nem reflexiváló, hanem csak egy ettől gyengébb összeindexelést megkívánó visszaható elem.

Nem vonhatjuk tehát a két elemet egy kalap alá: más nyelvtani szabályok felelősek a viselkedésükért. Ugyanakkor nem is redukálhatjuk le az *önmaga* szabatos leírását egy egyszerű kategorizációs problémára: a kérdés nem az, hogy ha már nem valódi anafora, akkor tekinthetjük-e, miként a leíró nyelvtani hagyományunk teszi, esetleg személyes névmásnak (mint az *ő*) vagy tulajdonnévnek (mint a *János*). Az *önmaga* anaforikus annyiban, hogy valamilyen előzményt kíván meg, de ennek az előzménynek nem kell lokálisnak lennie, sőt nem is feltétlenül kell szemantikailag ekvivalensnek lennie az *önmaga* jelölésével. Így tulajdonképpen egyaránt mutat anaforikus és – mint láttuk – tulajdonnévi tulajdonságokat is. Ha úgy tetszik, tekinthetjük tehát referenciális anaforának vagy anaforikus tulajdonnévnek – a lényeg, hogy tisztában legyünk egyedi tulajdonságaival. A cikk legfőbb célja éppen ennek a felismerésnek az alátámasztása.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 1998. Argument hierarchy and reflexivization. *Acta Linguistica Hungarica* 45/3–4: 215–251.
- Anagnostopoulou, Elena – Martin Everaert 1999. Toward a more complex typology of anaphoric expressions. *Linguistic Inquiry* 30: 97–119.
- Bartos Huba 1999. *Morfoszintaxis és interpretáció: A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere*. PhD-disszertáció. ELTE. Budapest.
- Borer, Hagit 2005. *In Name Only: Structuring Dense*. Vol. 1. Oxford University Press. Oxford.
- Chomsky, Noam 1981. *Lectures on Government and Binding*. Foris. Dordrecht.
- den Dikken, Marcel – Anikó Lipták – Zsófia Zvolenszky 2001. On inclusive reference anaphora: New perspectives from Hungarian. In Karine Megerdooimian – Leora Ann Bar-el (szerk.) *WCCFL 20 Proceedings*. Cascadia Press. Somerville, MA. 137–149.

- É. Kiss, Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Reidel. Dordrecht.
- É. Kiss, Katalin 1994. Sentence structure and word order. In Ferenc Kiefer – Katalin É. Kiss (szerk.) *The Syntactic Structure of Hungarian*. Academic Press. New York. 1–90.
- É. Kiss, Katalin 2000. The Hungarian noun phrase is like the English noun phrase. In Gábor Alberti – István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 7*. JATEPress. Szeged. 121–149.
- É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss Katalin – Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 21–77.
- Everaert, Martin – Kriszta Szendrői 2002. *Hungarian Reflexive Anaphors*. Előadás. MTA NYTUD. December 13.
- Grimshaw, Jane 1990. *Argument Structure*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Heim, Irene – Howard Lasnik – Robert May 1991. Reciprocity and plurality. *Linguistic Inquiry* **19**: 63–101.
- Jackendoff, Ray 1991. Mme Tussaud meets the Binding Theory. *Natural Language and Linguistic Theory* **10**: 1–31.
- Jackendoff, Ray – Peter W. Culicover 2005. *Simpler Syntax*. Oxford University Press. Oxford.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 75–136.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- König, Ekkehard – Volker Gast 2006. Focused assertion of identity: A typology of intensifiers. *Linguistic Typology* **10**: 223–276.
- Lebeaux, David 1983. A distributional difference between reciprocals and reflexives. *Linguistic Inquiry* **14**: 723–730.
- Longobardi, Giuseppe 1994. Reference and proper names: A theory of N-movement in syntax and Logical Form. *Linguistic Inquiry* **25**: 609–665.
- Rákosi, György 2006. *Dative Experiencer Predicates in Hungarian*. PhD-disszertáció. Utrecht. Megjelent: LOT Disszertációk, 146. kötet.
<http://www.lotpublications.nl/publish/issues/Rakosi/index.html>
- Reinhart, Tanya 1983. *Anaphora and Semantic Interpretation*. Croom Helm. London/Sydney.
- Reinhart, Tanya – Eric Reuland 1993. Reflexivity. *Linguistic Inquiry* **24**: 657–720.
- Reuland, Eric 2001. Primitives of Binding. *Linguistic Inquiry* **32/3**: 439–492.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 179–298.
- Williams, Edwin 1987. Implicit arguments, the binding theory, and control. *Natural Language and Linguistic Theory* **5**: 151–180.
- Zaicz Gábor (szerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.